

EXCURSIO

DE

PUIGCERDÀ Á LA SEU D' URGELL Y VALLS D' ANDORRA

Y REGRÉS PER LA SERRA DE BASCARAN.

29 SETEMBRE á 4 OCTUBRE 1884.

Un cedre es lo Pirene de portentosa alçada;
Com los aucells, los pobles fan niu en sa brancada, etc.

J. Verdaguer.—*Lo Canigó*.

L' objecte del present escrit es fer una sucinta relació d' una excursió efectuada durant l' estiu de 1884, desde Puigcerdà á La Seu d' Urgell, tornant per las valls d' Andorra y la serra de Bascaran. Tal com sia, demanem al llegidor molta indulgencia, puix per nostra part, ferho bé com l' assumpto s' ho mereix, fora propòsit temerari. Sens mes preambuls, donchs, comensem la nostra tasca.

LA Cerdanya y Puigcerdà. Los que no han estat may á Cerdanya no 's poden pas fer càrrech de lo que es aquella terra, per més descripcions que 'ls ne fassin, y fins molts dels que hi pujan cada any pera estiuhejarhi no 's donan pas compte de lo que es aquella plana, á 1200 metres damunt lo nivell del mar, de 30 k. de llargada per més de 40 k. d'

ample. Molts han sentit parlar y altres han estat á Interlaken, á Chamounix, á Luchon y demés punts visitats y alabats per la gent de *bossa llarga*, més deixant apart la moda, las comoditats y las mil distraccions y plahers que s' ofereixen al *touriste* en aquells y altres llocs del estranger, pochs punts poden rivalisar ab la hermosa terra ceretana, ja per sas bellesas naturals, ja per sas condicions de clima, ayguas y demés condicions higiénicas. Per comparansa, van á continuació las alturas dels més renombrats punts de Suisa y Fransa: *Interlaken* està á 568 m.; *Grindelwald*, 1.057 m.; *Vall de Chamounix*, 1.050 m. y 'l famós *Rigi-Kulm* á 1 800 m.; á Italia, lo *Lago Maggiore* á 197 m. y finalment, á Fransa hi ha *Cauterets*, á 932 metres; *Eaux-Bonnes*, á 748 m.; *Luchon*, á 629 m.; *Vernet* á 620 m., y *Bagnères de Bigorre*, á 551 m. Ja vejeu, donchs, com la Cerdanya res te que envejar, en quant á bonas condicions naturals, als sobredits punts tan alabats avuy dia.

Duas brancaes dels Pirineus enrotllan la Cerdanya. Lós macisos del Carlit, del Puigmal, de Campcardós y de la Serra de Cadí son sas principals fitas. Lo Segre, lo Raur y 'l Querol son los rius que escampan per tot arreu la fertilitat y la vida.

Segons la ciencia y la observació fou aquesta plana en antiquíssims temps un grandióe llach avuy assecat. Monsieur Leymerie, en son estudi geològich d' aquesta comarca, publicat en lo bolletí de la Societat Geològica de Fransa, l' any 1868 á 69, diu, que res es més ben fundat que aquesta suposició, que casi ve á esser una realitat quan se considera dita plana baix lo punt de vista geognóstich, y que 's distingeixen perfectament las dos forma-

cions, la una lacustre y la altra diluviana, fent notar ademés, pera determinar la edat del deposit lacustre, la gran analogia del meteix ab lo que constitueix lo fons de la plana del Roselló.

Lo curiós lector que vulgui fer estudis més profons sobre la comarca, pot consultar ab profit dita monografia, puix la índole d' aquest treball no 'm permet ser més estens.

Passarem per alt las noticias históricas mes antigas, per esser unas ja de molts sapigudas y esser altres encara objecte de controversia entre 'ls sabis. Venint sols á temps més acostats á nosaltres, vos recordarem que la Cerdanya fou un comtat infeudat, quals comtes principals foren: en 902, Mir; 928, Seniofred, 967, Oliva Cabreta; 990, Guifred; 1025, Ramon; 1068, Guillém Ramon; 1095, Guillém Jordá; 1109, Bernat Guillém. Després passá 'l comtat á la casa de Barcelona en la persona d' En Ramón Berenguer III.

Los reys d' Aragó, comtes de Barcelona y de Cerdanya, tingueren en gran predilecció y estima aquella terra. Lo rey Alfons (1.er de Catalunya) passava 'ls estius á Hix, capital allavors de la Cerdanya (1), y en tots temps procuraren tenir dits reys ben defensadas aquellas terras, que per esser fronterisas de Fransa y dels inquiets comtes de Foix tot sovint eran victimas dels flagells de la guerra.

L' il·lustrat Sr. Dr. Joseph M.ª Martí, de Puigcerdá, ha donat á coneixer la notable carta que va á continuació, y que dit senyor amich nostre publicá en *La Voz del Pirineo*, en lo mes de Novembre de l' any prop passat. Dita

(1) Vegis la obra de Mr. Alart, *Notices historiques sur les communes du Roussillon*, 2.e serie, pág. 105, *Hix et les Guinguettes*.

carta prova l'interés que 'ls reys d' Aragó tenian á tot lo referent á aquella terra. Diu així:

*«Al amat nostre lofficial per lo bisbe durgell en la vila de
»Puigcerdà.—*

«Ja creem sapiats é á vos es cert é notori, com los ho-
»mens de la Vall Batlia é reculleta del Castell de Querol é
»de la Torra Cerdana sotsmeses é naturals nostres, é qui
»son dins vostre officialat domiciliats, son estats é son fort
»soven damneiats, é han sostenguts sostenen é passen
»quaix importables dans, tales, perills é despeses, axi en
»lurs persones, com en cremaments dalberchs, é de ma-
»sades, perdues de bestiars, é daltres bens daquells, com
»encara en prívació de correar lurs possessions é terres,
»é en guardar é guaytar bé é diligentment de dia é de nit
»les fortalezes de dita Vall, axi com de bons é feels va-
»ssalls é naturals se pertany, é aço per ocasió de la gue-
»rra, com la dita Vall sia frontera á la terra del rebel·le á
»nos Matheu Comte de Foix vassall nostre. Per la qual
»cosa nos, veents lur gran é quaix importable oppressió,
»é sabents la dita Vall esser de diverses deutes molt en-
»carregada, volents provehir en aquest cars á lur gran
»necessitat, per conservació dels habitants en la dita Vall
»é per bona defensió, guarda é tuició dels dits Castell é
»Torra, en conservació de les quals va molt á nos é á
»nostra honor, é encara á tota la nostra cosa publica, no
»solament daquexa terra, mas de tot lo principat de Ca-
»thalunya, com sia frontera é clau daquella, havem ma-
»nat é volem de certa sciencia, é per nostre motiu propi
»esser sobressegut en tots lurs deutes é execució daquells
»per temps de dos anys, exceptats censals morts violaris é

»comandes vostres, segons que en una lletra de sobre-
 »ssehiment, la qual nos, mes per necessitat é per la occa-
 »sió dessus dita, que per altre rao los havem sobre aço
 »novellament feta, porets veure largament esser conten-
 »gut. E no fos rahonable cosa que los dits homens pus
 »per rao de la guerra perden lur temps é bens, é nit é dia
 »están á perill é risch é passen diverses affanys per guar-
 »dar les dites forces sien privats á instancia de llurs cree-
 »adors del speritual, per la gracia ó prerogativá que nos
 »sobre lurs deutes los otorgam per gran necessitat é rao
 »axi com dessus es dit. Per çous pregam é volem, que vos
 »á instancia de qualsevol creedors, ó per rao de alguns
 »dels deutes qui compreses sien en lo dit nostre sobresehi-
 »ment é gracia, no procehiscats ne procehir faciats ne
 »vullats vedar ó excomunicar los dits homens, universi-
 »tat, ó singulars daquells, ne encara contra aquells ó bens
 »lurs per censura ecclesiastica procehir, per rao de jura-
 »ments, ó altres promissions ó penes ecclesiastiques quels
 »hagen convengudes fer, per rao dels dits deutes. Sabent
 »que aço sera cosa de quens farets servey, lo qual vos
 »grahirem molt. E si lo contrari fahiets, ço que no creem,
 »fariem vos conexer é sentiriets per obra, attesa la gran
 »necessitat, é dan dels habitants en la dita Vall, é lo gran
 »interers qui es en bona guarda é defensió dels dits Cas-
 »tell é Torra, quant ne descomplauriets á nostra voluntat
 »é plaer. Dada en Çaragosa sots nostre segell secret, á
 »XXIII dies de Janer, del any Mil CCC Noranta vuyt.—
 »REX MARTINUS.»

Autors antichs y moderns s' han ocupat y descrit la
 Cerdanya. En Bosch, en sos *Títols de honor de Catalunya*,

Roselló y Cerdanya, escrit en 1627, y per consequent abans del desmembrament de la terra catalana, descriuint la Cerdanya diu: que en son temps era tant abundós lo bestiar de tota mena que 's criava en aquella terra, que hi havia propietari que tenia 15 y 20 mil caps de bestiar, y parlant de las varias clases de cassa, afeixeix, que 's criavan en lo pays *cervos, daynas, senglars, isarts y martas*, y que las pells d' eixas últimas eran molt estimadas per no havernhi en cap altre punt d' Espanya. En Francesch Comte, Notari de la vila d' Illa, en lo Rosselló, que escriu en 1586 sas *Ilustracions dels Comtas de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, al descriure la terra ceretana parla de la gran fama que tenian las moltes y diverses plantas que s' hi criavan y diu que *tots los apothecaris de la nostra Cathalunya y Comtats trametenhi herbularis per provehir-se de dites herbes per les composicions de moltes medicines*.

No entrant en lo nostre propòsit fer una detallada descripció de la Cerdanya ni de sas gloriosas gestas, puix plomas mellor trempadas que la nostra s' ocupan en aquest treball, entrarem al objecte principal del present escrit, que es, com ja he dit, una excursió, tenint per punt de sortida la vila de Puigcerdá, y apuntar sols las impressions del viatge y las noticias que recullirem en aquella delitosa excursió.

Tothom sab que per lo tractat dels Pirineus de 1659 y l' adicional de Llivia de 1660, la Cerdanya fou partida en dos trossos; l' un fou entregat á la Fransa y l' altre restá per la Espanya, malgrat la unitat de rassa, costums, llengua y corrents de las ayguas que totas ellas s' escorran cap á Catalunya, com si encara protestar volguessen d' aque-

lla arbitraria y convencional avinensa. Mes no obstant de

CERDANYA —VISTA DE LA VALL DEL QUEROL.
Dibuix de Palissa, d' un croquis D. J. Guasch.

tot aixó y d' haver passat damunt d' aquell fet més de

doscents anys, tots los cerdans en particular y 'ls catalans d'ensá 'ls Pirineus en general, tenen per germans á tots los cerdans y catalans de més enllá de la ratlla de Fransa. *Pus parlan català, Deu los do gloria.*

La població actual de la Cerdanya espanyola es de 12.565 habitants, distribuïts entre 18 municipalitats, que juntats á 8 235 habitants de la Cerdanya francesa suman 20.800 en abduas Cerdanyas. Viuen en dits 18 districtes espanyols y en las pasturas uns 10.000 caps de bestiar bovi, 4.500 de cavallar y uns 20.000 de llana. Sos boscos formats d'hermosos pins y abets donan excelent fustam pera la construcció, y en lo plá ombreja 'ls prats y las voreras dels camins lo vern, arbre igualment de gran utilitat.

Donadas las precedents y lleugeríssimas noticias sobre la Cerdanya, hora es ja de parlar de Puigcerdá, pera sortirne desseguida, puix lo temps s' acaba y 'ls traginers y 'ls matxos s' esperan pera comensar lo camí y fer via cap á La Seu (1).

La vila de Puigcerdá, antiga capital de la Cerdanya, punt de sortida de nostra excursió, está situada damunt d' un puig y á uns 1.190 m. sobre 'l nivell del mar. Es cap de partit judicial y cantó militar, y sa historia está plena de fets memorables que testimoniejan la tenacitat y la bravesa ab que sos habitants han defensat en totas épocas las murallas de la vila. Sa població es de 2.370 habitants; guarda en son recinte alguns edificis y objectes notables.

(1) En gran nombre son las noticias históricas que 's poden donar sobre la Cerdanya; entre altres llibres vegis l' últimament publicat per En Victor Balaguer, *Estudios históricos y políticos*, Madrid, 1876. Y además per tota mena de noticias respecte a aquell pays, remetem al curiós lector á la ilustració del nostre benvolgut y esmentat amic D. Josep M.ª Martí, de Puigcerdá.

La iglesia parroquial, baix la advocació de Sta. Maria, obra comensada en lo sigle XII, té una porta interior gòtica, de marbre vermellench, antich ingrés de la iglesia primitiva, abans del sobreposat modern que surmonta 'l cloquer; y una altra de lateral, també gòtica. Abduas portas son notables. Son campanar fou comensat als 29 de Juny de 1637 y acabat en 1776. Guarda aquesta antiga parroquial hermosas taulas gòticas procedents dels altars antichs, y entre las láudas sepulcrales es notable la de Margarida Cadell, del 1308, de marbre y policromada (1).

La iglesia dels Dominicos (avuy quartel y presons del partit) es de construcció dels sigles XIII y XIV, ab una hermosa fatxada gòtica de marbre. Abans de 1868 se conservava son campanar termenat ab punxa, mes en dit any lo enderrocaren.

Los claustres, que també hi havia en est convent, estan

(1) Dia així la inscripció sepulcral:

Part superior.

Mitis, munifica,—proba, provida, mente pudica,
Gaudens, pacifica—pia, prudens, mori, amica,
Ritu sortita—quondam sermone perita,
Tu Margarita,—jam requiescis ita.
Uxor Guillelmi Catelli—fuera junioris
Mater Guillelmi Catelli—frantrisque minoris.

Part inferior.

Pro te poscentes—veniam sunt suscipientes
Christum donum erum (?)—fore quadraginta dierum,
Dum contempsisti—mundum funere tristi.
Anno Dei MCCCVIII idus julii obiit Domina Margarita
Hic jaset; requiescat in pace. Amen.

Copiada y comunicada per lo Sr. Martí, de Puigcerdá, y publicada en la citada obra d' En Balaguer *Estudios históricos y políticos*; ahont hi ha en la pág. 177 interessants noticias sobre la familia Cadell, donadas per lo mateix Sr. Martí.

PUIGCERDA.—LAUDA SEPULCRAL DE MARGARIDA CADELL.

Dibuix de Ros, d' un croquis de D. Joseph M. Martí.

destruïts. En una capella lateral se conservan encara pinturas del *sígle* xiv.

La casa de la vila es una típica obra dels *sigles* xiv y xv; sa teulada ab volada esculpturada, l' angel que corona l' edifici y que *'l vent fa bellugar marcant la direcció*, lo color ennegrit de las pedras y los recorts històrichs que passaren en son interior, fan d' aquesta morada un objecte d' interessant estudi. En sa fatxada hi ha empotrada una làpida que *'ls barcelonins* regalaren en 1873 á la vila de Puigcerdá. Son arxiu es notable y ple d' interessantíssims documents.

En lo colegi dels PP. Escolapis, instalat en una grandiosa casa senyorial del *sigle* xv, s' hi dona una bona educació desde las primeras lletras fins als estudis de segona ensenyansa. Al exterior, en sa portalada y finestrels, s' hi notan restos d' ornamentació gòtica de dit *sigle*. Hi ha una bona biblioteca ab algunas obras curiosas.

Altres edificis menys interessants podriam citar, mes per no allargar aquesta resenya indicarem l' Hospital, edifici modern, ben cuidat y servit, lo convent de las germanas del Carme, lo de las Teresas y sobre tot la capella de St. Jaume de Rigolisa (antigament Aragolisa), acabada de fer construir per lo senyor propietari de dita possessió D. Felix Maciá y Bonaplata.

En la plassa major s' alsa la estatua del brigadier Cabrinety, de marbre blanch y del escultor Nobas, y en altra plassa un obelisch de marbre roig dedicat á la memoria dels que moriren defensant la vila en los *sitis* de 1837, 1873 y 1874. L' área de dita plassa servia ó mellor dit era l' antich cementir de Puigcerdá.

De deu anys ensá Puigcerdá ha cambiat de fesomia; la

població s' ha embellit y restaurat; sos carrers y plassas, son passeigs; y camins cuidadosament arreglats serveixen d' esbarjo á las numerosas familias barceloninas que cada any hi pujan, pera reposar del tráfeh de la gran ciutat comtal. L' estany junt á la població, de forma pentagonal, de 580 m. de contorn y de 22.800 m. de superficie, reb sas ayguas del riu Querol, per una siquia construïda en l' any 1310, que surt de l' estany de Lanós, lo més gran de tots los Pirineus. Per las voras del abans dit estany s' alsan magnífichs *chalets* propietat d' acaudaladas familias de Barcelona.

Pera acabar direm que la vila de Puigcerdá fou fundada per lo rey Alfons d' Aragó en l' any 1177, trasladant la capitalitat de la Cerdanya, que era la vila d' Hix, al *Podium Ceretanum*, com abans ho havia sigut la vila de Llivia, la *Julia Livia* dels Romans (1).

Las armas de Puigcerdá son una montanya coronada ab mitja flor de lis, tot d' or sobre camp de gules.

La vila de Puigcerdá posseheix encara 'l bosch y montanyas de Saltegat. Dit bosch fou venut en 1393 per lo rey Pere IV, pera poder pagar al famós Bernat Duguesclin 12.000 florins que li devia.

Y per últim, en la antigor, la Vegueria de Puigcerdá comprenia 89 llochs, dels quals 53 eran realenchs y 'ls demés de senyorio; y en la terra de Baridá (sub-vegueria de Puigcerdá) hi havia 33 llochs, los 16 de realench y 'ls altres de senyorio (2).

(1) Vegis Villanueva, *Viaje literario*, t. IX, pág. 451; Mr. Alart; *Histoire des communes du Roussillon*, 2.e serie. Perpignan, 1878, y per moltras altres noticias al Sr. D. J. M.ª Martí.

(2) Moltras de las anteriors noticias han sigut copiadas de varis escrits publicats per lo tantas voltas citat Sr. D. Joseph M.ª Martí, de Puigcerdá.

DE PUIGCERDÀ Á LA SEU D' URGELL.—Llestos ja tots los preparatius del viatge, sortírem de la vila de Puigcerdà en companyia del soci D. Joan A. Tusquets y dels amichs D. Antoni Tusquets y D. Joseph Albareda, á las 7 h. del matí del 29 de Setembre del dit any 1884. En lo pont d' en Soler se deixa la carretera de Ripoll y 's pren lo camí que condueix á Bellver. ¡Que n' es d' hermosa en aquella hora y en aquells indrets la plana de Cerdanya! Las boyras matinals cubrian encara las carenas del montanyam pirináich; á dreta y esquerra s' oviran los poblets, quals noms de molts d' ells recordan los de las llenguas primitives ibéricas; á la dreta Ventijola, Guils, Volvir, Ger, Niu-la, All, Greixa, Olopte, Talitendre, Isobol, etc.; á la esquerra Aja, Vilallobent, Caixans, Urtx, Lo Vilar, Escadars, Alp, Das, etc. En molts d' aqueixos poblets se conservan encara en llurs iglesias parroquials, com per exemple en Volvir, objectes del cult d' un mérit arqueológich notable, creus góticas afilegranadas, capas pluvials y palis d' exquisit treball, etc. La trassa y planta de casi totas las iglesias de Cerdanya es románica, y malgrat los aditaments que las cubreixen, fills de passadas épocas de mal gust, encara ostentan molts d' ellas la gentilesa de llurs campanars y la mística armonía de llurs ábsides. Sempre baixant, mes insensiblement, á las 8 h. 55 m. arribárem á Prats, primer poble de la provincia de Lleyda. A nostra esquerra s' alsan la *Tossa de Das* (2.700 m) y las espadas montanyas d' Alp, tenint á son costat respectivament los colls de *Tossas*, de *Jou* y del *Pendis*. Per l' enfront, estem ja prop de la gorja per ahont las ayguas del antich llach de la Cerdanya trencant, eslleissant ó gastant la co-

lossal comporta que las contenia, s' escorreren cap á la Seu, formant lo camí y 'l llit per ahont lo riu Segre passa

CERDANYA.—Lo ras d' Alp.
Dibuix de Palissa, d' un croquis de D. J. Guasch

avuy, dirigintse cap á Lleyda pera morir més tart engolit per l' Ebre sota 'l castell de Mequinenza.

No molt lluny del punt en`que 'ns trobavam hi ha 'l poble d' Isobol (antich senyorio del Paborde d' Aja) (1), notable per sas pedreras d' hermos marbre vermellench. Tambe en la meteixa comarca 's troban las minas de lignyit de Sanavastre (de senyorio realench), análogas á las d' Estavar, en la Cerdanya francesa, prop de Elivia. Dit lignyit es schistós y ab tendencia á trencarse rectangularment, té bastant consum en la Cerdanya pera fornals y altres usos casulans.

A las 10 h. arribárem á Bellver (*oppidum pulcherrimum* en los documents antichs), situat á 1.000 m. d' altitut y essent sa població d' uns 700 h. Antiga capital del país de Baridá ó petita Cerdanya com l' anomenan avuy, está colocat damunt d' un puig escarpát que domina tota sa hermosa plana, que forma una vall separada de la Cerdanya propiament dita. Bellver fou fundat per lo comte del Roselló y Cerdanya, D. Nunyo Sancho, pera tenir segurament una plassa forta á l' extrem de son comtat, fronterís dels poderosos comtes d' Urgell. La carta de població porta la data de 6 de las Kalendas de Janer (26 Desembre) de 1225, expedida desde Puigcerdá ahont se trobava dit comte allavors. L' original en llatí está publicat en la notabilíssima obra del malaguanyat Mr. Alart, de Perpinyá, ab lo titol de *Privileges et Titres*.

Bellver pertanyia en 1831 al senyorio del marques de Moya y de Cartellá. Avuy está bastant decaigut de sa importancia passada, puix havent sigut víla fortificada, ab sub-veguer y cap de batllia, las vicisituts dels temps y las

(1) Los senyorios mencionats en aquesta ressenya son de la época de llur supressió per las Corts espanyolas en aquest sigle, y que posém aquí sols per mera curiositat.

guerras ab Fransa, han enrunat las antigas y típicas fortificacions, de las quals sols ne restan trossos de paret y fonaments de las torres que l' enrotllavan. Durant la guerra ab Fransa, coneguda per los nostres avis ab lo nom de *guerra del Pendis*, tingueren lloch en Bellver y sos entorns encarnisats combats entre francesos y espanyols; un d' ells fou en lo dia 26 de Juny de 1794. Los francesos ocupavan la vila y sos contraris los ne volían traure. Per fi, l' any següent, als 27 de Juliol de 1795, la guarnició francesa, de 1.500 homens capitulá, y 'ls nostres ocuparen altra volta la vila.

La iglesia de Bellver es notable, ja per sa construcció, ja per alguns de sos detalls. Son campanar termenat ab punta, son sostre de fusta aguantat per pilars d' arch apuntat, sa hermosa y gòtica trona, la quietut que regna al entorn de l' edifici, etc., convidan al reculliment y á la meditació, majorment desde que la població abandoná la part alta pera estendres per la vessant del puig y cap á la plana.

No gayre lluny de Bellver hi ha Talló ab una notable iglesia. En sa campana major, del 1518, hi ha la inscripció en relleu que va aquí estampada, y que devem igualment á la amabilitat del mencionat amich y consoci D. J. M. Martí, de Puigcerdá. Lo P. Camós, en son *Jardin de Maria*, dedica un capítol describint lr imatge de Ntra. Sra. de Talló y la tradició de sa troballa. Diu que antigament fou colegiata y que la fundació 's deu, segons la tradició, á un comte anomenat *Toló*.

Abans d' abandonar Bellver, vos contaré la rondalla popular que 'ls jayos del pays encara contan á sos nets en las fredas nits d' hivern, quan la rufaca y 'l torp fan de las sevas á dalt de la montanya.

«A mitj hora de Bellver hi ha la antiga casa payral anomenada *La Torra de Cadell* (baronia d' Aransa), de la qual suposan alguns ne descendeixen los célebres Cadells, rivals dels Nyerros. La rondalla que 's conta es la següent, y de la qual molts asseguran que prové lo nom de Cadell (1):

»Un jorn se presentá á *La Torra* una dona pobre, plena de criaturas, demanant caritat; sortí la baronesa, que estava embressada, y en lloch de ferli caritat y aconortarla, la apostrofá per haver possat tants infelissos al mon; la pobre dona s' indigná, la malehi y li desitjá parir tantas criaturas com una gossa cadells.

»Vingué lo dia del part, y parí set criaturas; donantse la casualitat de trobarse sola en la casa ab una criada de confiança, puix son marit havia sortit á cassar y la demás gent era als treballs

(1) Vegis pera mes detalls sobre 'ls Nyerros y Cadells, la erudita Memoria del Doctor D. P. Parassols y Pi, llegida en la Academia de Bonas Lletres de Barcelona lo dia 26 de Mars de l' any 1873.

... nos defendat ...

... mestre ...

TALLÓ.—INSCRIPCIÓ DE LA CAMPANA.

D' una copia de D. J. M.ª Martí.

del camp. Encarregà á la criada que fiques las ditas criaturas dins d' un cistell tapadas ab roba y simulant anar á rentar, las anés á tirar al Segre; reservantsen ella, no obstant, una. La criada s' en anava á cumplir la ordre, mes la sorprengué 'l senyor que tornava de la cassera; interrogada y descuberta per sa confusió y 'ls plors de las criaturas, sapigué aquell lo que passava, puix tot ho confessá la cómplice y encarregant á la criada que tornés á la casa y digués á sa mestressa que havia ja complert sas ordres, buscá lo marit didas y feu criar secretament las sis criaturas.

»Al cap d' alguns anys, una gran festa se celebrava en *La Torra del Baró*; vestí aquest als sis infants igual al que tenia á casa seva, los arreglá en una cambra separada á tots set, assentats junt á una taula, y 'ls hi feu servir lo dinar. Acabat lo festí, digué 'l baró que volia donar una sorpresa á sa esposa, y cridant á tots los convidats, agafá á la muller per la ma, y obrint la porta ahont estavan los noyets, los hi mostrá y li preguntá á quin estimava més; ella respongué que á tots, porque tots eran fills seus; l' hi agafá un fort treball, y caigué morta en terra »

Aquesta rondalla ha servit d' argument á nostre il·lustrat amich D. Pau de Montellá pera compondre son drama històrich *La Torre dels Cadells*, y del qual fa prólech la transcrita rondalla.

L' escut dels Cadells, també senyors d' Arseguel, llogaret de la Cerdanya, eran tres *cadells azur* en camp d' or.

Eran las 11 h. 55 m. quan sortiam de Bellver, després d' haver fet un bon repàs á can. *Viayna*. Darrera nostre, y á la esquerra, descubriam encara las espadadas montanyas d' Alp ab los colls de Jou y del Pendis. Comensavan

à mostrar de més aprop sa imposant grandesa, à la dreta la serra de Bascarán y à la altra banda la acanalada serra del Cadí. Seguint sempre la vorera dreta del Segre, passàrem à las 12 h. 55 m. davant de Prullans (senyorió del baró de Beniparrell). Las montanyas son áridas ab petits arbustos. Mr. Leymerie, en son treball geològich d'aquesta comarca, diu que la composició de las rocas del camí ó *congost* per ahont caminavam es semblant à las del terreno siluriá superior de *Luchon*. Als cinch minuts, y damunt d' un rocám, se troban las ruinas del castell de *St. Martí dels Castells*; hi viu una familia, la qual paga la contribució à la provincia de Girona, ab tot y estar enclavat dins la provincia de Lleyda. Corresponia antigament al senyorió del Capítol catedral de la Seu d' Urgell. Lo Segre passa encaixonat entre montanyas y fan creixer sa remor los nombrosos codols y pedregam que dificultan son pas; la gegantina serra del Cadí va fentse mes

CERDANYA.—SERRA DEL CADÍ

Dibuix de Pobisse, d' un croquis de D. J. Guasch.

y mes imponent. Los guias nos senyalan lo *Coll de Tanca la Porta* y 'ls camins dels isarts que campejan per aquelles serraladas.

A las 2 h. oviràrem Montellà (igualmente del antich senyorio dels canonges de la Seu d' Urgell), situat dalt d' un serrat en una de las estribacions del Cadí. Antiga y alta torre corona son caserio. En las guerras ab la primera República francesa jugá un paper important. Desde aquest poblet es molt fácil la pujada á la serra del Cadí; se segueix durant tres horas un camí de matxos fins al Coll de Tanca la Porta y desde aquest á peu, atravessant los rocams y las pasturas, en una hora s' arriba al cim, d' ahont se descubreix un esplendit panorama. Dalt de la serra se troba la anomenada *font del Cristall*, per la circumstancia de trobarse moltes vegadas durant l' estiu gelada la seua aigua formant lo gel capritxosos dibuixos. Deu minuts despres entravam á Martinet y descansavam en l' hostal d' en Janibot.

Dit poble, situat á la meteixa ribera del Segre (980 m.), es lo centre dels traginers de la comarca y punt ahont poden trobarse ab facilitat matxos y guias pera fer excursions. La iglesia es moderna, y cap curiositat especial hi ha que notar en dit poble, com no sia la gemada naturallesa del terrer, sas gustosas truytas y lo ben conreuadas que estan las terras. Al costat de Martinet cau en lo Segre lo riu Llosa, quals frescas ayguas baixan dels contraforts de las serras del Nort.

A mitj hora de Martinet (sempre pujant) hi ha 'l conegut establiment de banys medicinals de *Senillers*, terme municipal de Travesseres. Dit establiment es de construcció moderna y s' hi está bé, molt net y ben portat, mes lo

confort no es pas de primera. Las ayguas son alcalinas-silicatadas, fredas y thermals. La temporada oficial dura del 10 de Juny al 15 de Setembre. Hi ha quatre manantials, coneguts ab los noms de *Font del Ventrell*, *Font de la Montanya*, *Font dels Brians* y *Font del Ferro*. Qui desitji mes noticias referents á aquestas ayguas, pot consultar la obreta balneológica sobre dits manantials, publicada per lo distingit Dr. D. Salvador Badía. En ella veurá 'ls bons efectes fisiològichs y terapéutichs de ditas ayguas, y 's planydrá del oblit é ignorancia en que estan en nostra patria molts d' aquestas riquesas naturals que de segur, que si fossen al estranger, no hi hauria prou *trompetas de la fama* pera pregonarlas. Los encontorns de Senillers son pintoreschs en extrem; prats y arbredas refrescadas per lo riu Aransa, que passa prop de l' edifici, alegran la vista y confortan l' esperit. L' esmentat Doctor en dit estudi sobre aquestas ayguas, dona algunas noticias del pays y posa algunas alturas de montanyas dels envoltants, per si algun excursionista ple de delit vol pujarhi. Las principals son: *Port Negre*, 2.575 m ; *Pla de Llet*, 1.825 m; *Punsó*, 2.300 m.; *Turó de Coll-Borra*, 2.430 m.; *Tossal Truita*, 2.560 m.; *Poble de Travesseres*, 1.150 m.; *Poble de Musa*, 1.380 m.; *Senillers*, 1.060 m.; *Roch de l' Aliga*, 1.250 m.; *Tossal Bobira*, 2.580 m. Tambe dona noticias de la flora del pays, que no transcribim aquí per no allargar massa aquesta descripció.

A Senillers descansárem aquella nit, y haventnos llevat á punta de dia, sortírem del establiment á las 6 h. 25 m. del matí, dia 30, y passant altra volta per Martinet, atravessárem lo riu Llosa y tot seguit lo Segre, seguint per la altra part del riu, ahont hi ha lo camí que porta á La

Seu. Aquí 'ns demanaren las centinellas per primera vegada lo *pase sanitari*, pera poder seguir lo camí, puix regnant lo cólera á Fransa, lo govern espanyol havia establert un rigorós cordó en tota la frontera. Seguint sempre avall, lo riu Segre passa encaixonat entre altas montanyas, oferint lo pays un aspecte en extrem salvatge, ab la circumstancia característica, baix lo punt de vista geològich, de trobarse intercalat lo *granit* en mitj del terreno de transició, com fa notar l'esmentat Mr. Leymerie. A las 7 h. 40 m., *Hostal nou*. Comensa la regió de las vinyas. A dalt d'un enasprat turó granítich se distingeix lo poble d' *Aristot* (antich senyorio del marqués de Moya y de Cartellá). S'atravessa 'l torrent de Bar, que passa prop del poble de dit nom, situat á la part esquerra y bastant amunt. Durant lo camí, crida extraordinariament la atenció la espadada y colossal serra de Cadí, que, á la esquerra del excursionista, aixeca son capritxós y gegantesch rocam, acompanyantlo desde Bellver fins á La Seu d' Urgell. A las 8 h. 50 m. passàrem lo *Pont de Bar* (caserio á 820 metres). Dit pont, avuy de fusta, reemplassa al que 'ls francesos feren volar en l'any 1794, y quals sosteniments encara serveixen pera aguantar lo provisional y mitj corcat d'avuy.

Despres d'una curta parada, al passar lo pont, las centinellas de tropa nos tornaren á demanar lo *pase sanitari*. Sortíam á las 9 h. 20 m. y á las 9 h. 50 m. arribavam al establiment de banys de *St. Vicens*. Aquest establiment, d'ayguas thermals sulfurosas, de 35° c., es molt concorregut per los malalts del territori d' Urgell y fins d'altres punts. Construit ó restaurat en 1852, son confort es un poch primitiu. Per los camps se veuen tota mena de fruyters; vi-

nyas, figueras, abarcoquers, presseguers, pomeras y perrers, qual fruyta los habitants del pays van á vendre á La Seu y á Puigcerdá en los dias de mercat. Lo camí está casi en lo riu y s' oviran á dreta y esquerra y á diferents indrets y alturas dels contraforts del Cadí varis poblets, com Arseguell, Torres, Alás, Castellnou, Estimariu, Belloch, Arcavell, Pont de Segre, etc. La vall comensa á aixamplarse á la esquerra, y á la altra part del Segre se veu lo poble d' Alás, rich en fruyterars de tota mena.

A las 11 h. 55 m. se distingeix La Seu, situada al mitj d' un plá molt fértil y ben conreuat, y mes enllá, un xich confosos per la calitxa, s' aixecan la *Ciutadela*, lo *Castell* y la *Torre Solsona*. Entravam á La Seu á las 12 h. 35 m., dirigintnos á l' *Hostal d' En Llebre* ó fonda Universal; bona posada; neta y bon menjar; es la mellor de la ciutat,

LA SEU D' URGELL. La antiquíssima ciutat de La Seu está situada en la confluencia dels rius Valira, que baixa d' Andorra, y Segre, que ve de las montanyas de Nuria y que 'ns ha anat acompanyant desde 'l principi d' aquesta excursió. Forman allí 'ls dos rius al ajuntarse una petita plana triangular y en mitj d' aquesta plana y en una lleugera eminencia diluviana, s' hi alsa la vetusta *Orgia*.

Llarch, llarguíssim fora parlar del origen de la ciutat y de las mil opinions y duptes sobre la etimologia de la paraula ibérica *Arc Orgelia* y de la llatina *Orgellis*; sols vos recordarem que dita ciutat ha vist passar da munt d' ella y en llunyanas centurias, antiquíssims pobles y nacions, de lo que avuy dia encara'n son testimoni las monedas que's conservan d' aquellas remotas edats. Los celtas, los romans,

los goths, los alarbs, tots deixaren en aquell pays memoria de son passat, puix autors antichs y moderns fan remembransa de diferents fets y tradicions ocorreguts en aquella encontrada. Nosaltres no podem fer sino recordar al llegidor que si es aficionat á aquests estudis, pot trobar abundantíssimas noticias referents á La Seu d' Urgell en dits autors coneguts de tothom (1).

Res queda, sols la memoria, del palau que 'ls comtes d' Urgell tingueren en La Seu, y que trasladaren després á Balaguer, ahont com ja sabeu, hi bastiren son castell y magnífich palau, en lo qual hi nasqué lo rey En Pere IV lo Cerimoniós. Després de cinch sigles d' esplendor y gloria acabá la casa d' Urgell, en 1412, en la persona de Jaume 'l Desdixat.

En lo temps de la *Guerra dels segadors* foren arruïnadas sas murallas, y en la de *successió*, prenent part en la lluyta á favor de l' arxiduch d' Austria, sofri també molt la ciutat. En 1719, lo duch de Berwick se 'n apoderá. En 1794 las tropas de la República francesa (guerra del Penís), manadas per lo general Dagobert, la saquejaren durant quaranta vuyt horas y no havent pogut pendre la ciutadela, la abandonaren retirantse cap á Puigcerdá y Fransa. En la guerra de la Independencia fou de las pocas ciutats que 's lliuraren del jou del invasor. Desde 1820 fins á 1883, lo nom de La Seu d' Urgell ha sonat en boca de tots, per haver sigut teatre moltes vegadas de tristas escenas fillas de las nostras lluytas intestinas.

(1) Vegis modernament Villanueva, *Viaje literario*; Pleyán de Porta, *Album de Lleyda*; Dr. D. J. Martinez, *Memoria sobre la Seo de Urgel*. Ditas obras donan llum y camí pera trobar noticias de La Seu, puix fan referencia á moltes d' altres avuy molt escassas ó desconegudas.

Si hermosos y pintoreschs son los voltants de La Seu, lleitx y rónech es son interior. Sos carrers son bruts y estrets y no sapiguerem veure cap detall arquitectónich digne d' especial menció; poch moviment hi ha en la ciutat y sa població es de 3 000 habitants. Las iglesias principals son: St. Francesch, St. Agustí y St. Domingo, ab molt poca cosa digne de veures. A mitj acabar está l' inmens *Seminari nou*, grandiosa construcció moderna comensada per lo bisbe Sr. Caixal, segons los plans d' un arquitecte de Solsona. Lo palau bisbal es gran y ben distribuit, ab hermosas vistas per la part del riu Segre. S' ha comensat sa restauració segons lo projecte de D. Lino Freixa.

Diu molt be lo Sr. Pleyán de Porta, en son *Album de Lleyda*, que si La Seu no pot mostrar altres monuments de sa antiguetat en l' ordre civil, com lo palau de sos comtes y 'ls de sa noblesa que un jorn tingué allí sa residencia habitual, en cambi conserva sa catedral, que es un curiosíssim exemplar de la arquitectura románica, lo monument mes preuat de la ciutat y al que s' ha d' encastrar primerament l' artista, l' historiador y l' arqueólech.

Construida á principis del sigle xi, conserva exteriorment aquesta catedral, la típica fesomia d' aquell temps. La fabrica actual fou aixecada sobre 'l paviment d' una altra anterior, puix se sab que 'l bisbe Sisebut dedicá, en l' any 819, lo temple de La Seu d' Urgell. Villanueva creu que St. Armengol, bisbe d' Urgell y del noble casal de sos comtes, fou qui comensá á aixecar la actual, que son successor lo bisbe Eriballo consagrà en 1040. Arnau de Preixens, igualment bisbe de la diócesis, fou qui la acabá en 1175.

La notable fatxada d'aquesta catedral, ennegrida per los sigles, es un exemplar curiosíssim del art romànic en nostra terra. En la part superior hi ha una cornisa á dos vessants plena de gracia y gentilesa; aquelles cintas de pedra en zig-zag, aquells arquets sostinguts per columnetas, aquelles finestras en degradació, etc., etc., produeixen en l'espectador una agradable sorpresa. Tres portas d'archs en degradació donan ingres al temple, qual planta acusa una creu llatina. Al passar lo portal del mitj, tant ab antich y robust reixat de ferro, y al penetrar en l'interior d'aquell venerable edifici, lo desencant mes gran embarga l'esperit del viatjer. Creyent que va á veure l'interior de la catedral ab sa fesomia del sigle XI, tal la ha contemplada en son exterior, se troba ab una restauració de estil romà-compost que á principis d'aquest sigle los canonges portaren á cap pera que *fes mes goig*. Llástima gran que 'l mal gust dels nostres passats tapes interiorment aquest temple ab adobs y arrebossats, privantnos de contemplar ab tota sa puresa aquesta obra vuyt voltas secular. Malgrat de tot aixó, la iglesia conserva 'l conjunt y la trassa romànica, y fora fácil sa restauració trayent la crosta que tapa la pedra y 'ls detalls arquitectònichs. Tres naus té la iglesia, essent mes alta la del mitj, y en lo crehuer s'alsa 'l cimbori enfront del altar major. Aquest es gòtic, de ferro daurat y molt semblant al de la catedral de Barcelona. L'esbelt cadirat del chor es tot de noguera, á dos fileras, molt ben treballat y ab vuytanta quatre sitials. En la sagristia hi ha alguns quadros notables, entre ells; *La iglesia triunfant*, copia d'un existent en lo Vaticá, un *St. Bruno* y 'l de la *Dona adúltera*; en la capella de la Pietat, *La Transfiguració del Senyor*. Las vicissituds dels

temps han fet perdre moltes de las ricas alhajas y ornaments que 's guardavan en aquesta antiquíssima catedral. Se conservan encara alguns terns molt antichs y de gran mérit artístich, així com una colecció de mitras, notables per sa materia y per sa forma, dignas del estudi del indumentari (1).

Se guardan y veneran en aquest temple los cossos dels Sts. Armengol y Odón, bisbes de la diócesis, los de Sant Pons de Planolas y de St. Bernat de Travesseres y lo de St. Just, també bisbe d' Urgell en lo sigle vi. Las urnas sepulcrales que guardan las mortals despallas de St. Pons, mort en 1242, y de St. Bernat, son notables ja per sa antiguetat, ja per sas treballadas esculpturas.

En la nau de la dreta s' obra la porta que dona pas als notabilíssims claustres, construïts en lo sigle xii. Una sola columna sosté cada arch (18 columnas en la llargada y 17 en la amplada), y los capitells estan treballats ab características esculpturas. Tres costats de dits claustres están en perfecta conservació, no així lo quart que fou destruït en lo sigle xvii pera reconstruirlo á la moda d' allavors, aixó es, pesat y sense gust. En sas parets laterals varis sepulcres contenen las cendras de personas de familias distingidas. Adjunt als claustres hi ha la antiga iglesia de St. Miquel, que alguns suposan que fou la catedral antiga. No molt lluny s' alsa la casa del *Deganat*, que 's creu fou lo primitiu palau bisbal y en lo qual habitá St. Armengol.

La titular d' aquesta iglesia es *Santa Maria*. La imatge primitiva de fusta permanesqué en l' altar major fins á

(1) V Pleyán de Porta, obra citada.

1631, en que n' hi posaren una altra. Dita antiga imatge se troba avuy colocada en un dels altars laterals agafats al chor y se la venera ab lo titol de la *Mare de Deu d' Andorra*.

Altra de las cosas mes notables y anomenadas d' aquesta iglesia, es son riquíssim arxiu, ple de documents curiosos y antiquíssims. Pera ferse càrrech de lo que es aquest arxiu es precis llegir al P. Villanueva, que hi dedica quatre volums de son *Viaje literario* y dona copia dels mes notables. Richs còdices, antiquíssims pergamins, alguns del temps de Ludovich lo Piadós, documents referents á assumptos eclesiástichs y altres á las relacions del bisbe d' Urgell ab la casa dels comtes de Foix sobre la soberania de las valls d' Andorra, etc., fan d' aquest depòsit diplomátich una joia de las més estimables de la nostra terra. Nosaltres no tinguerem la fortuna de poder-lo visitar, puix doná la casualitat d' estar ausent lo senyor canonge que guarda la clau.

Tres fortalesas hi ha á La Seu, que avuy han perdut part de sa válua per los avenços fets en l' art de la guerra: *La Ciutadela* (anomenada abans de son engrandiment la Torra Blanca), *Lo Castell* y *La Torra Solsona*. Antiquíssims son los dos últims y en la Ciutadela hi vegerem encara 'ls efectes de la artilleria d' En Martinez Campos en l' últim siti de quaranta dias, que terminaren lo 29 d' Agost de 1875.

Ademes de las produccions agricolas de tota mena que dona lo territori de La Seu d' Urgell, guarda allí la terra en sas entranyas una gran riquesa minera, que sols pot esser explotada, ab profit, lo dia que siguin una realitat las comunicacions projectadas, que han de donar vida y progres á aquella avuy oblidada encontrada.

Abans d' abandonar La Seu, tinguerem lo gust d' oferir nostres respectes al senyor bisbe, l' Excim. é Il·lm. senyor D. Salvador Casanyas, príncep soberà de las valls d' Andorra. S. E. I. nos rebé ab extrema amabilitat, fentnos visitar son palau, en lo qual hi ha una antiga biblioteca.

Lo Il·ltre. Sr. Canonge Panadés nos acompanyá per tot, servintnos de guia y *cicerone*, per lo qual en aquestas humils planas li repetim las més expressivas gracias (1).

PERTENECE A LA BIBLIOTECA
ATENEU BARCELONÉS

DE LA SEU D' URGELL Á LAS VALLS D' ANDORRA.—A la 1 h. 20 m. de la tarde del dia 1.er d' Octubre, sortíam de la ciutat de La Seu, montats en matxos del pays, tots guarnits de picarols, y acompanyats dels corresponents guias, que lluien en son cap la vermella barretina. Se segueix la vorera del riu Valira, y abiat se trova 'l poble d' Anserall (antich senyorio del Seminari de La Seu d' Urgell). Se passa un pont de fusta y lo paysatge 's va fent mes aspre y salvatge. Poch temps despres oviàrem *La Borda blanca*, hisenda de propietat particular, ahont per rahó de las circunstancias sanitarias hi havia establert un *Lazareto* pera la gent que venint de Fransa passa per Andorra. A las 2 h. 50 m. estavam á uns 850 metres d' altura; á las 3 h. 35 m. haviam arribat á *La Farga*, punt dels carabinyers espanyols, propet á la frontera d' Andorra; allí 'ns demanaren los documents sanitaris y la cédula personal. Es d' advertir que per conveni especial entre 'l govern d' Espanya y lo de las valls d' Andorra, per rahó del cólera

(1) A la sollicitut de dit senyor, se deu que 'l capitol de canonges d' aquesta catedral hagi fet colocar en sa sala Capitular lo retrato del insigne patrici catalá En Pau Clarís, canonge que fou de dita iglesia.

que regnava á Fransa y estant tancada la frontera franc-espanyola, se considerá tot lo territori andorrá com un gran *lazareto*; de manera, que 'ls espanyols podian entrar y sortir d' Andorra, ab tal que portessin certificat, del síndich de las valls, de com no havian entrat á Fransa ó que al menys feya mes de deu dias que no havian sortit del pays.

A poch's passos de la caseta dels carabiners, y per terre no pissarrós, hi corra 'l riuet anomenat *Lo Runer*, tributari del Valira y que serveix de frontera entre la Espanya y Andorra. L' *atravessárem* y heunos aquí habitants del microscòpich principat, únich representant que queda d' aquellas venerables universitats pirinaicas, y que vulla Deu que 's conservi, per molts y molts anys, pera felicitat dels andorrans. Al posar lo peu en aquell patriarcal pays, una emoció profunda embarga nostra anima; estem dins d' un estat catalá, independent, que conserva sas costums y lleys, que parla la hermosa llengua dels nostres avis, que se 'n serveix pera tots los actes de la vida y que no es manat per la gent de Madrit ni de París.

Magníficas rengleras de montanyas, d' un aspecte imponent, s' oferian á nostra vista. Lo terreno es granítich y pissarrós, y 'ls prats remullats per las ayguas que baixan de las alturas donan sempre herba fresca pera peixer lo bestiar que campeja per tot arreu. Lo camí se va estrenyent y per los camps comensan á veures plantacions de tabach. A las 4 h. 20 m. entravam á St. Juliá de Loria, primer poblet d' Andorra, junt al riu Valira, d' aspecte agradable y á 950 m. d' altura. Sa iglesia modernisada es una de las sis parroquias en que 's divideix la Soberanía de las Valls; té uns deu poblets agregats formant en junt

uns mil habitants. Sortirem del poble á las 4 h. 40 m.; lo camí va aixamplantse y se segueix sempre la dreta. A las 5 h. passárem un pont de pedra sobre lo torrent d' Axirivall, y á las 5 h. 16 m. un altre pont de pedra per lo qual s' atravesa á la esquerra. La vall continua aixamplantse y per tot se veuen prats y extensas plantacions de tabach, puix com ja sabeu es lliure allí aquest conreu. Per totas las pagesias, á sota la volada de las teuladas, al voltant de las finestras y en los portxos de las casas, se veuen grans enfilalls de fullas de tabach, que fan assecar, y després de triada la fullaraca, convenientment empaquetada, los contrabandistas del pays la portan á vendre á Espanya y á Fransa. Dit tabach es molt fluix, sensa cap aroma ni fortaleza, lo que no es d' estranyar essent nascut y crescut á 1.000 m. d' altura. De totas maneres, casi be es lo primer producte del pays, y'l que dona mes feyna y mes bons rendiments als habitants de las valls. Dalt d' un serrat se veu *lo castell de la Seca*, y com per la part d' Ordino hi ha un altre castell anomenat *La Meca*, d' aquí prové, segons alguns, la expressió catalana *De la Seca, la Meca y la Vall d' Andorra*, pera indicar que s' ha estat per punts molt apartats y de difícil accés. Seguint sempre la esquerra del riu Valira, entràrem en una vall mes ampla, molt ben conreuada, ab abundosas ayguas que fertilitzan y hermostejan tot lo terror. Lo puig d' Anclar s' aixeca damunt la capital de la República Andorrana; y las negrecas y colossals masses del montanyam que 'ns voltava, ennegridas per la hora baixa en que 'ns trovavam, donavan á la naturalesa un aspecte melangiós. A las 6 h. 35 m. de la tarde arrivavam á *Andorra la Vella*, y atravesant lo poble 'ns presentàrem al senyor síndich de las valls Don

Francisco Duran, qui despres d'havernos rebut ab molta cortesia y franquesa y d'haver parlat del estat de las valls d'Andorra y de cosas que hi feyan referencia nos entregá una *papeleta* de sanitat. Posárem en l'Hostal d'En Calounes, á 5 pesetas diarias.

Andorra la Vella (1), edificada sobre terreno granítich, á pochos passos del Valira, y á 1.080 m. d'altura, es la capital de *Las Valls y Soberania d'Andorra* que així s'anomena en los documents oficials. Sos carrers son estrets y torts, y sas casas, construïdas de trossos de pedra squistosa y granítica, li donan un aspecte trist y rónch. Sa iglesia, encara que antiga, res ofereix de particular. Los mellors edificis son á la plassa; entre ells la casa del esmentat D. Francisco Duran, síndich de la república. En dita plassa hi vejérem un edicte clavat en una post en las tres llenguas: catalana, castellana y francesa. Lo nombre d'habitans de la població es d'uns 700, que junt ab los cinch poblets que de la parroquia depenen, suman 1.400 ànimas.

La única cosa digna de visitar-se, en Andorra la Vella, es *La casa de las Valls ó del Consell*. Son aspecte venerable, l'us á que está destinat y la situació que ocupa, fan d'aquest edifici exterior é interiorment una curiositat especial. Son portal rodó, sas desiguals finestras, la torreta, que s'alsa en son costat esquer, coronada per una creu, sas lladroneras, etc., li donan un cert perfum d'antiguetat y de noblesa, augmentat sens dupte per los recorts que

(1) En llengua vasca *Andorra* significa brancaó fusta feta carbó, y *Ondarra*, fons, fondalada, etc.—Nota del P. Fita en la obra de D. S. Thos *Reconocimiento físico-minero de los valles de Andorra*.

evoca y per lo que representa aquell casal, ahont s' hi reuneixen los andorrans pera tractar de las cosas del pays y pera vetllar per la independència de la patria.

Damunt son portal rodó adovelat hi ha las armas de la República en marbre blanch, surmontadas d' una corona de princep y dels trofeos del bisbat. Dels quatre camps que forma l' escut, lo primer conté una mitra y un báculo, lo segon las vermellas barras de Catalunya sobre fons

ANDORRA LA VELLA.—CASA DE LAS VALLS Ó DEL CONSELL.

Dibuix de D. Ll. Ventosa, d' un croquis de D. J. Guasch.

daurat, lo tercer las barras de la casa de Foix, també sobre camp daurat, y lo quart las dos vacas de color groch pujat ab un collar blau al coll, del que'n penja una campaneta d' or, propias de la casa de Bearn. Dessota, la inscripció *Virtus unita fortior*, y més avall los quatre versos llatins següents:

*Suspice: Sunt Vallis neutrius stemmata, suntque
Regna, quibus gaudent nobiliora tegi
Singula si Populos alios, Andorra beatunt
Quidni juncta ferent aurea sæcla tibi?*

Damunt de ditas armas, y en lletras d' or, la llegenda *Domus consilii, sedes justitiæ*.

Ab gran respecte atravessàrem lo portal de *La Casa de las Valls*, y pujant la escala principal, nos trobàrem en lo primer pis y dins de la cambra ó sala del Consell; dita sala, voltada de banchs, té l' aspecte de las de juntas de las nostras antigas casas gremials. Al extrem de la cambra una senzilla taula ab la cadira presidencial, y damunt d' aquesta y en la paret una imatge de N. S. Jesuchrist. En altrás salas hi ha 'l deposit d' armas y l' arxiu de las valls. Dit arxiu, custodiat en un armari d' alzina, está guardat baix sis claus, que tenen en son poder los síndichs de las sis parroquias d' Ordino, Canillo, Encamp, Massana, St. Julià y Andorra; en cada pany hi ha escrit lo nom de la parroquia respectiva, y l' armari deu esser obert en presència de tots los síndichs. Nos mostraren la vestimenta dels concellers, que consisteix en gambeto y barret de gresol; lo síndich president porta 'l barret apuntat. A la esquerra de la sala del arxiu hi ha la capella de St. Armengol, bisbe d' Urgell; allí 's guardan las duas banderas nacionals d' Andorra. Son de seda y tricolors, vermell y groch per Espanya y blau per Fransa, ab las armas de la República brodadas al mitj. En una caixa hi ha l' instrument de dar garrot als malfactors; fa molts anys que no ha servit.

No molt lluny de la capella se troba una curiosa cuyna

ahont hi cohuen lo dinar quan hi ha consell general de las valls. Ocupa lo centre un gran escó surmontat d' una xemenea en forma de campana, per ahont surt lo fum cap á la teulada, y un joch de ferros ab un gran passador pera poder coure una badella sensera en cas de necessitat. Adjuntas hi ha altrás dependencias á diferents usos destinadas. En lo meteix edifici, hi ha una sala d' estudi, ahont hi ensenyan las becerolas y demés llibres en castellá, encara que 'l llenguatge oficial del Estat sia lo catalá. Al preguntar nosaltres per aytal estranyesa, nos respongueren que com molts dels andorrans van á Espanya á cercar fortuna, los hi era molt necessari saber lo castellá, ja per las mil contingencias de la vida, ja també pera seguir los estudis superiors en La Seu d' Urgell y en las universitats é instituts espanyols. En las parets de la sala del estudi hi ha uns freschs bastant notables; semblan del sigle xvi. Los sostres son de fusta y alguns enteixinats.

Tal es lo més digne de veures en aquell venerable edifici, del qual ne sortirem altament impressionats y fent vots per que sempre sia la casa de la independencia y de las llibertats andorranas.

Al visitar la iglesia conversárem ab lo senyor rector, que es fill de La Seu, puix no han de ser los párrocos precisament andorrans. Tenen per part de l' Estat 24 lliuras en diner y en especie 24 quarteras de blat y 3 cargas de vi. Ademes se conservan los delmes, primicias, beneficis y causas pias, mes tot ab proporcions molt petites. La administració pública es senzillísima y las contribucions tan lleugerás, que sols han de pagar los andorrans alguns céntims de pesseta per cap. L' impost anomenat la *quistia* serveix pera pagar anualment á Fransa 960 pesse-

tas y 450 al senyor bisbe d' Urgell, junt ab un regalo de pernils, formatges y capons.

La població d' Andorra es aproximadament d' uns 5.800 habitants, repartits en las sis parroquias del modo següent:

<u>Parroquias.</u>	<u>Pobles.</u>	<u>Habitants.</u>
Andorra la Vella.	5	1.400
Canillo.	12	1.200
Encamp.	5	600
La Massana.	10	700
Ordino.	10	900
St. Julià de Loria.. . . .	10	1.000
	<u>52</u>	<u>5.800</u>

No arriba á dotze abitans per kilometre quadrat.

La extensió de las valls, midada de N. á S., es, segons lo distingit enginyer D. Silvino Thos y Codina, d' uns 27 kilometres, y sa amplada mitja de 18'50, lo que dona una superficie aproximada de 500 kilómetres quadrats, ó sian 50.000 hectáreas de terreno.

Despres d' haver recorregut tota aquella vall y admirat sas bellesas naturals, dos dels nostres companys de viatge visitaren lo santuari de Ntra. Sra. de Meritxell, patrona de las valls d' Andorra, situat á 3 horas de distanciay á 1.590 m. d' altura. Dit santuari es objecte de gran devoció per los andorrans y correspon á la parroquia de Canillo. Los demes restárem en l' hostel pera fer tractes ab uns traginers y paquetayres de la terra, sobre 'l mellor modo de tornar á Puigcerdá per la serra de Bascarán. Al fi quedárem entesos, contractant quatre cavalleries ab llurs guias á 25 pesetas quisquna.

Moltas altres notícies podria comunicarvos respecte á aquell curios pays, mes fora allargar massa aquesta ressenya y al mateix temps repetir lo que podeu trobar escrit en las varias obras que tractan de la república d' Andorra. Mes abans d' abandonar aquella terra, pera retornar á casa nostra, vos donaré algunes lleugeríssimas notícies històriques d' aquell principat (1).

L' Estat d' Andorra no es una república en lo sentit que avuy donem á aquesta paraula, sino un principat efectiu, qual soberania ha exercit y exerceix lo bisbe de La Seu d' Urgell «que te per si sol lo poder legislatiu y comparteix la administració de justícia, la percepció dels tributs »y la direcció de la forsa armada ab altre príncep feudatari seu, que per herencia dels comtes de Foix, se troba »avuy mes ó menys legitimament representat per lo cap »de la nació francesa. Aquesta mancomunitat de drets se »troba declarada en lo conveni de 1278 conegut ab lo nom »de *Pariatjes* y que encara avuy es la base del dret polítich d' Andorra.»

Mr. Ch. Bandon de Mony ha publicat, á París, un estudi sobre 'ls orígens històrics de la qüestió d' Andorra, y en dit treball, que trobaréu traduït en la notable revista *La España Regional* d' aquesta ciutat, del 9 de abril de 1886,

(1) Vegis: *Historia de la república de Andorra*, per D. Lluís Dalmau de Baquer. Barcelona, 1842. *Histoire de la vallée d'Andorre*, par Sans. Toulouse, 1842. *Republique d'Andorre*, par M. Jaybert. París, 1865. *Relació sobre la vall d' Andorra*, Toulouse, 1838. *Reconocimiento físico-geológico-minero de los valles de Andorra*, por D. Silvino Thos y Codina. Barcelona, 1885. *Historia del santuario de Nuestra Señora de Meritxell*. Números del periódico *El Cadi*, de La Seu d' Urgell, corresponents á l' any 1884. *Études géographiques sur la vallée d' Andorra*, par S. Blade. París, 1875, y varis d' altres.

díu: «¿De qué provenen los drets dels comtes de Foix sobre Andorra? La contestació es senzilla, mes no s'ha donat may d' una manera clara y exacta. La casa de Foix te sos drets de la familia de Caboet, de la que procedia, per part de mare, la comtesa de Foix, Ermesinda de Castellbó. Aquesta primpcesa se casá, en l' any 1206, ab Roger Bernat, fill del comte Ramon Roger, y aportá al casal de Foix las pretensions de sa familia sobre Andorra. Notís be que Ermesinda no tenia drets sobre aquesta vall mes que per part de sa mare Arnalda de Caboet; no 'n tenia cap per part de son pare Arnal de Castellbó. Andorra havia sigut donada antigament en feudo per los bisbes d' Urgell á la casa de Caboet. Sols á ultims del sigle XII, la unió de las dos familias, per lo casament d' Arnal de Castellbó ab Arnalda de Caboet, fa passar á Ermensinda los drets dels senyors de Caboet. Los comtes de Foix tenian, donchs, sobre Andorra drets, no com á vescomtes de Castellbó, sino com á descendents y hereus de la casa Caboet.»

Los principals documents d' aquest estudi son trets del magnífich arxiu bisbal de la Seu d' Urgell, y en ell prova Mr. Bandon com la mitra d' Urgell es la primera sobe-
ranía d' aquellas valls. Al final d' aquest estudi publica lo conveni original entre Arnal de Caboet y 'l bisbe Bernat d' Urgell, firmat en las kalendas d' Agost de 1159. Vingueren despres las pretensions de la casa de Foix, se promogueren disturbis, questions y guerras fins que ab la mediació del rey Pere III d' Aragó, del bisbe de Valencia y de molts nobles y eclesiastichs, se firmá en 1278 lo famos conveni *Los Pariatjes*, per lo qual se consideran certs drets als comtes de Foix, mes sempre com á feudataris del

bisbe d' Urgell al que 'l de Foix devia prestar perpetuament homenatge. En 1589 s' uní la casa de Foix ab la de Borbon en la persona d' Enrich IV, rey de Fransa y de Navarra, y desde allavors los reyes de Fransa intervingueren en los assumptos d' Andorra com á sucesors dels comtes de Foix.

Tots sabeu las agitacions y rebomboris que d' alguns anys ensá hi ha hagut en aquella petita república. Com los movils é intencions son ben coneguts de tothom, m' abstindré d' indicarlos, ja per no caure en alguna inexactitut, ja també per no dir algunas veritats que no serian agradables á algú. Consti sols que 'l major nombre d' andorrans, los de mes patriotisme, los que estiman la independencia de son pays y procuran conservar-la, son decidits partidaris de la soberania del bisbe d' Urgell en la que hi veuen la garantia de sa autonomia secular.

Abans d' abandonar Andorra la vella, y com á dato curios, vos contaré lo seguent que 'm comunicá lo tantas vegadas anomenat amich Sr. D. Joseph M.ª Martí, delegat nostre á Puigcerdá. Per los anys 1869 ó 70 se presentá á Puigcerdá la viuda del famos y desgraciat capitá Franklin, l' explorador del Polo Nort; que pagá ab sa vida un de sos viatjes. L' almirallat inglés y despres sa viuda llogaren varis barcos pera anar á buscar lo famos é intrepit capitá. Abiat se convenceren de que havia mort ell y sa gent, y sa pobre viuda rebé com á prova fidedigna la espasa, lo sextant, etc., del arriscat mariner. La desolada esposa despres d' haver fet colocar una lápida commemorativa en lo punt ahont havia mort son marit y no tenint ja objecte en aquest mon, resolgué pera distraure sa pena viatjar continuament y com era inmensament

rica, després de visitar los Estats Units, viatjà per totas las nacions d' Europa. S' enterà de que li faltava veuren una, que era la republica d' Andorra, y desde Fransa se dirigi á Puigcerdá pera poder portar á cap son propòsit. Era la tal senyora extraordinariament grossa y ab tot y 'ls mals camins y la distancia de Puigcerdá á Andorra (75 ó 80 kilometres), no s' arredrà. S' hi feu portar per vuyt homens en una cadira de mans y com lo trajecte no es curt, ne portava vuyt mes de refresch pera rellevarse. La acompanyavan, ademes, una dama d' honor y un metje frances, Mr. Peugeot. Aquesta típica comitiva seguí 'l meteix camí que nosaltres y visità ab gran curiositat la andorrana terra, quedant així satisfeta mistres Franklin, de no haver deixat de veure cap nació d' Europa tant si era gran com si era petita. May mes hem sentit á parlar d' aytal senyora, mes es de suposar que alguna volta se recordaria de sa excursió y de la manera com feu lo viatge.

D' ANDORRA LA VELLA Á PUIGCERDÁ PER LO COLL DE PEDRAFITA EN LA SERRA DE BASCARAN.—Dia 3 d' Octubre. A las 6 h. 45 m. del matí de dit dia sortiam d' Andorra la vella montats en las corresponents cavalleries, ab los mossos de peu y un guia práctic d' aquellas montanyas, per haver fet molt temps l' ofici de contrabandista, á quina ocupació 's dedican un gran nombre d' andorrans. Tots portavan en son cap la catalana barretina, puix en Andorra es també 'l capell nacional y la gent de las valls va vestida com la de las vessants del Pirineu català.

Al sortir del poble saludárem una típica creu gòtica, que s' alsa en la vorera del camí, y al cap de poch temps pa-

ssavam davant d' un oratori ó capelleta aixecada per la Companyia de Jesus, quan no fa molt anys tenia establerta en Andorra una casa de noviciat. Als pochs passos trobarem la capella de St. Andreu, tinguda per la més antiga de las valls. Als pochs minuts altra creu gòtica y, deixant á la esquerra 'l camí que porta á La Massana, arribarem á *Engombreny*.

Durant lo camí 'ns contaren los guias com lo poble del *Fené*, casi bé enfront d' Andorra y á la altra part del Valira, fou totalment destruït lo 16 d' Abril de 1865 en mitj d' un horrorós temporal d' ayguas. Lo poble en pes s' esllevisá soptadament y 's precipitá en lo Valira, obrintse al meteix temps á la part E. de la població una gran esquerda. Avuy encara 's nota l' emplaçament del poblet per la senyal de la esllevisada (1).

Costejant sempre 'l Valira entravam á las 7 h. 10 m. al poble de *Las Escaldas*, situat á 1106 m. y en terreno granítich. En la plassa hi ha una hermosa creu gòtica del meteix estil que moltes d' altres que 's veuen en los encreuaments dels camins. Excelent posició topogràfica té aquest poble, ja per estar resguardat dels vents del Nort ja per dominar per lo Sud tota la vall d' Andorra la vella. Sas magníficas y abundants ayguas sulfurosas thermals, avuy oblidadas, podrian esser una font de riquesa pera aquell pays. Llur temperatura es d' uns 62° c; brollan en distints indrets del voltant de la població y un dels manantials mes anomenats es lo de la *Font de la Tasca*. Ditas ayguas foren l' objectiu, ó mellor la excusa, pera mon-

(1) Pera mes detalls sobre aquest fet, vejis D. Silvino Thos y Codina, obra citada, página 63 y següents.

tar los estranjers en la vall d' Andorra un gran establiment ó casino, lo que portá tantas turbulencias al pays per las promesas que feren als andorrans. Lo fi principal era construir una gran *Kursal* pera poder *plumar* al pròxim. Afortunadament son intent fracassá, guanyanthi molt la moral y la senzillesa de costums dels andorrans.

Despres d' haver contemplat per última volta l' hermos y accidentat paysatge d' aquella vall y d' haver donat de lluny l' últim adeu á la vila d' Andorra, comensárem á pujar lo camí que passa per darrera de Las Escaldas, dirigintnos cap á la montanya de *Cabarreu*. A dalt d' un serrat s' hi veu la ermita de St. Miquel; lo terreno va fentse mes accidentat y mes fatigosa la pujada. Per tot arreu brolla la aygua y mil flors esmaltan la catifa de verdor que s' exten per tot allí ahont allarga nostra vista. A favor d' un petit pont de fusta, á 1330 m., passárem lo torrent anomenat lo *Romadriu*, quals ayguas frescas y crestallinas contribueixen á hermostrar totas las vessants d' aquellas montanyas. A las 8 h. 15 m. descansavam al peu d' unas casas ditas d' *Entremasayguas*, de la parroquia d' Andorra; sempre pujant, arribém á 1480 m. (1) y als pochs minuts y pera donar algun descans á las pobres cavallerías que ja no podian mes, nos assentavam á la ombra d' un magnífich bosch de pins abets. Aquest abetar, un dels pochs que quedan en aquella part del Pirineu, es magnífich y magestuos en èxtrem, ja per la altura dels arbres ja per sa extensió y frondositat. ¡Quin ayre 's respira en aquella altura y entremitj d' aquells gegants de la naturalesa!

(1) Aquestas alturas son presas ab un bon aneroide que portavam y si no son completament exactas s' acostan molt á la exactitut.

¡quina quietut más imposant! ¡com se transporta la imaginació á las ciutats en que vivim y ahont la anima y 'l cos se 'ns fatiga y se 'ns corseca! Mentres d' allí dalt contemplavam las onadas de montanyas que s' extenian á nostres peus, los guías ab un entussiasme infantil senyallavan los espadats camins dels isarts y 'ns contavan á sa manera las gestas d' Andorra que havian sentit explicar á llurs avis. Mes ab greu recansa tinguerm d' interrompre nostras meditacions y continuar la marxa.

Al atravessar lo bosch, uns esquirols *admirats* de que invadissim son territori, observavan ab gran curiositat, *estranyats*, sens dupte, de que quatre *senyors* de Barcelona tinguessen delit pera pujar aquellas costas, en las que deuen passar anys sensa que ningú 'ls interrompi en llurs ocupacions, com no sia algun paquetayre que porti quelcom de frau pera anarlo á vendre á Catalunya. Un de nostres guías prová de tocarne un ab un cop de pedra, y allí hauriau vist ab quina llestesa l' animalet s' enfilava, tornava á baixar, donava mil voltas, se posava detras de las branques, etc., sempre burlant á son enemich que may pogué tocarlo.

En moltas recolzadas del camí y entremitj de las socas dels abets vejérem alguns claps de blanca neu. Despres del bosch ve una esplanada y tot seguit una rápida pujada, deixantse á la dreta l' estany de *La Nou*. Com lo dia era esplendit y no hi havia por ni de pluja ni de mal temps, tornárem á fer un altre descans. Per fi, eran las 11 h. 45 m. quan arrivavam al Coll de Pedrafita, á 2500 m. d' altura y frontera d' Andorra ab Espanya.

Magnífich panorama teniam al devant: als peus totas las valls d' Andorra; á la dreta y allá al lluny, se veyan las

nevadas montanyas del Pallars; per la part esquerra las de la Serra de Bascaran que 's tocan ab los contraforts del Campcardós y de Maranges; y mes aprop de la part de Catalunya tornavam á veure la acanalada serra del Cadí. Al traspasar lo Coll, deixant potser pera sempre la andorrana terra, no poguerem menys d' esclamar desde 'l fons de nostre cor: ¡que Deu guardi pera sempre la independència d' Andorra!

Comensárem á baixar ab gran rapides, fentse necessari descavalcar per lo perill que oferia la pendent extraordinaria de la altra vessant de la collada. Los nostres peus s' enfonzavan en un pedregall squistós, colossal *detritus* d' aquell montanyam que la neu y las tempestas s' encarregan de precipitar cap al llit del Segre, y que aquest portará ab las centurias, junt ab l' Ebre, fins al mar que tot ho engoleix. A las 12 h. dinárem en una font; al fons d' una barrancada se veu l' estany *de la Pera* ó *d' Aransa*; d' allí surt lo riu d' aquest nom que, passant per lo poble d' Aransa y 'ls banys de Sanillers, desemboca en lo Segre prop de Martinet. Despres baixant sempre, ja suaument, ja ab mes rapidesa, arribárem á un bosch de pins propietat comunal del poble de Lles. Magnífich y extens es també aquest bosch, abundos de frescas ayguas y de cassa. Los andorrans tenian dret de fer llenya en dit bosch, mes fa cinch anys que per cent unsas se vengueren dit dret. Sempre devallant y algunas vegadas ab gran pendent, arribárem al poblet de Lles (antich senyorío de casa Barnola), y despres d' un descans d' un quart y d' haver presentat los païses sanitaris á las centinellas de Lles, arribárem á las 5 h. 45 m. de la tarde als banys de Sanillers, al cap d' onze horas de camí y estant extraordinariament fatigats.

Descansárem altra volta en l' establiment, y á l' endemà despedirem los guías y mossos andorrans desitjantlosi felis camí y bona arribada á son pays. Cap d' ells ho efectuá per allí ahont haviam vingut, puix ho feren tots donant la volta per la Seu d' Urgell, prometent que may mes ningú 'ls enganyaria de passar ab cavallerías per lo coll de Pedrafita y la Serra de Bascaran.

Lo dia 4 d' Octubre, á las 9 h. de son mati, y á peu, sortirem del establiment de Sanillers y passant per Martinet y per lo meteix camí que haviam recorregut cinch dias abans, al cap de duas horas entravam per segona vegada á Bellver. Allí dinárem, y á las duas horas en punt de la tarde y en cotxe, sortiam del poble, arribant á las quatre á la plassa de Puigcerdá, després de sis dias d' ausencia y d' haver gastat cada hu vuytanta pesetas.

Al acabar aquest senzill trevall, no puch menys de dirigir una entussiasta salutació á la terra de Cerdanya, tomba d' un fill meu! Yo he recorregut sas valls y sas colladas y trepitjat los més alterosos cims de la colossal muralla que la enrotlla. He admirat los monuments que li quedan de las edats passadas y ab fruició recordo sas gloriosas gestas y las tradicions y llegendas que encara voltejan al entorn de sas llars payrals. Quan lo pes dels anys me privi de pujar á aquella delitosa terra y tingui que restar aquí baix, á ran de las platjas de la mar llatina, al sentir als fills de la generació que puja, plens de delit y juvenesa, explicar sas excursions per las serras pirinaicas, no 'm quedarà altre consol que 'ls recorts, y exclamar ab un entussiasme barrejat de tristesa..... ¡jo també hi he estat

JOAQUIM GUASCH.

